

AZƏRBAYCAN MÜHACİRLƏRİNİN ALMANİYADA FƏALİYYƏTİ

Vüqar Abdullayev

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

raguv@mail.ru

***Açar sözləri:** Azərbaycanlı mühacirlər, M.Ə.Rəsulzadə, Almaniyada mühacirlərin fəaliyyəti*

Məqalə M.Ə.Rəsulzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. M. Rəsulzadənin Almaniyada mühacirlik fəaliyyəti müəllif tərəfindən araşdırılaraq məqalədə əks olunmuşdur. İyirmi iki ildən artıq bir müddətdə mühacir həyatı yaşayan M.Ə.Rəsulzadə öz xalqının, millətinin azadlığını, dövlətinin müstəqilliyini uca tutmuşdur. O, Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən üstün tutduğunu deməkdən çəkinməmişdir. Mühacir həyatı yaşadığı bütün ölkələrdə M.Ə.Rəsulzadənin bir məqsədi, bir qayəsi olmuşdur: - Azərbaycanın müstəqilliyi! Almaniyada mühacir həyatı yaşayan M.Ə. Rəsulzadə bu ölkədə “Qurtuluş”, “Azərbaycan” və digər jurnallar yaradaraq mühacir həyatı yaşayan azərbaycanlıların öz azadlıqları uğrunda apardıqları mübarizəni dəstəkləmişdir. Onun Berlində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını türk dilində çap etdirməsi mühacir həyatı yaşayan azərbaycanlılara dayaq olmuşdur. “Azərbaycan problemi” mövzusunda Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində keçirdiyi konfranslarda çıxış etməklə azərbaycanlı mühacirlərin bir amal uğrunda birləşməsinə nail olmuşdur.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МИГРАНТОВ В ГЕРМАНИИ

Вугар Абдуллаев

***Ключевые слова:** Азербайджанские иммигранты, М.А. Расулзаде, деятельность иммигрантов в Германии*

Статья посвящена 140-летию М.А. Расулзаде. Эмиграционная деятельность М. Расулзаде в Германии исследована автором и отражена в статье. М.А.Расулзаде, проживший в эмиграции более двадцати двух лет, ценил свободу своего народа, своей нации, независимость своего государства. Он, не колеблясь, заявил, что ставит независимость Азербайджана превыше всего. Во всех странах, где он жил как эмигрант, М.А.Расулзаде преследовал одну цель: - Независимость Азербайджана!

M.A. Расулзаде поддержал борьбу азербайджанцев, проживавших в эмиграции, за свою свободу, создав в этой стране журналы «Куртулуш», «Азербайджан» и другие. Изданная им книга «Современная азербайджанская литература» на турецком языке в Берлине стала поддержкой азербайджанцев, живущих в эмиграции. Выступая на конференциях, проводимых в различных городах Германии на тему «Азербайджанская проблема», ему удалось объединить азербайджанских иммигрантов ради общего дела.

ACTIVITIES OF AZERBAIJANI MIGRANTS IN GERMANY

Vugar Abdullayev

Key words: Azerbaijani immigrants, M.A. Rasulzade, immigrant activities in Germany

The article is dedicated to the 140th anniversary of M.A. Rasulzade. The emigration activities of M. Rasulzade in Germany are studied by the author and reflected in the article. M.A. Rasulzade, who lived in emigration for more than twenty-two years, valued the freedom of his people, his nation, the independence of his state. He did not hesitate to declare that he puts the independence of Azerbaijan above all else. In all the countries where he lived as an emigrant, M.A. Rasulzade pursued one goal: - Independence of Azerbaijan! M.A. Rasulzade supported the struggle of Azerbaijanis living in exile for their freedom by creating the magazines “Kurtulush”, “Azerbaijan” and others in this country. His publication of the book “Modern Azerbaijani Literature” in Turkish in Berlin became a support for Azerbaijanis living in exile. He managed to unite Azerbaijani immigrants for a common cause.

Almaniyada mühacir həyatı yaşayan həmyerlilərimiz haqqında mətbuatda müxtəlif illərdə məqalələr, kitablar yazılmışdır. Xüsusən belə yazılara müstəqillik dövrümüzdə daha çox təsadüf olunur [1,2,3,4]. Məlum olduğu kimi, azərbaycanlıların Almaniyaya mühacirət tarixi çox-çox qədimlərə gedir. Hələ Çar Rusiyası dövründə, bəlkə də ondan da əvvəlki dövrlərdə Almaniyada mühacir həyatı yaşayan ziyalılarımız olmuşdur [2]. Azərbaycanın neftindən, bu diyarın sərvətlərindən geninə-boluna istifadə edən Çar Rusiyası vətənimizin düşünən başlarından, ziyalılarından həmişə ehtiyat etmiş, bu diyarı daim nəzarətdə saxlamışdır. Elə həmin dövrlərdən başlayaraq, “islamafobiya” xəstəliyinə düşərən insanlar, xüsusilə Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrini həmişə diqqətlə izləmişdir. Lakin bununla belə, hətta Çar Rusiyası dövründə də Almaniyaya mühacirət etmiş ziyalılarımız olmuşdur [2]. Bu dövrdə

Almaniyada yaşayan həmyerlilərimizdən olan Əsəd bəy (Lev Nissenbaum) alman xalqının mədəni həyatına böyük töhvlər vermişdir. Onun “Əli və Nino” əsəri Çar Rusiyasının iflası uğradığı Azərbaycanda azadlıq mücadiləsi apardığı bir dövrü əhatə etmiş, Almaniyalı oxuculara Azərbaycan mədəniyyətini, onun əxlaqi dəyərlərini çatdırmağa bilmişdir. Qurban Səid təxəllüsü ilə yazdığı əsər Almaniyada 1933 – cü ildə, alman dilində çap edilmişdir. O dövrdə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmmədəmin Rəsulzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məhəmməd Hadi, Banin, Almaz İldırım kimi azərbaycanlı ziyalılar Almaniyada bu xalqı Azərbaycan adlı bir dövlətin mövcudluğu, onun zəkali və mədəni xalq olması haqqında məlumatlandırırlar.

Azərbaycan xalqı Çar Rusiyası dövründə və sonrakı dövrlərdə də öz mübarizlik ruhunu itirməmişdir. Bu dövrlərdə keçirilən həbslər, məhrumiyyətlər xalqın döyüşkən ruhunu sarsıda bilməmişdir.

Azərbaycanda azadlıq hərəkatının təşəkkül tapması, xüsusi ilə Rusiya İmperiyasının süqutundan sonra daha da geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə xalqın düşünən başları, görkəmli ziyalıları birləşərək Azərbaycanda cümhuriyyətin qələbəsinə nail olmuşdur. 1918-ci il, 28 mayda Məmmədəmin Rəsulzadənin sədri olduğu Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın istiqlalını bəyan etmiş və 6 maddədən ibarət olan “Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsi” ni qəbul etmişdir. Həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumət kabinəsi təşkil edilmiş və Fətəli Xan Xoyski bu kabinetin sədri elan olunmuşdur. Mövcud olduğu dövrdə bir çox ölkələrə, o cümlədən Almaniyaya nümayəndə heyəti ilə səfər edən ziyalılarımız Qafqaz dövlətləri əməkdaşlığı çərçivəsində konfrans və yığıncaqlarda iştirak etmişlər [4]. Lakin Azərbaycanın müstəqil olması dünya ölkələrinə, əsasən də Türkiyəyə yaxınlaşması Çar Rusiyasından miras qalmış ideologiyayı əks etmiş Rus inqilabi dövlətinə heç cür rahatlıq verməmişdir. Azərbaycanda Cümhuriyyətin qələbəsidən sonra digər Qafqaz ölkələrində yaradılan müstəqil dövlətlər, M.Ə.Rəsulzadənin məşhur “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” kəlamı Rus imperiyalı düşüncəliyərin yuxusuna haram qatmışdır. Apardıqları “anti-azərbaycan” siyasəti, “islamafobiya” ideologiyası nəhayət bolşeviklərin məkirliyi ilə Cümhuriyyətin süqutuna və Cümhuriyyət fədailərinin, rəhbərlərinin təqibinə gətirib çıxarmışdır. Cümhuriyyətin rəhbəri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri, M.Ə. Rəsulzadə həbs edilmişdir. Vaxtı ilə (1906-cı ildə) Stalinin Bakıda həbsdən qaçmasına kömək etdiyi üçün İ.V. Stalin 1920 – ci ilin noyabr ayında Bakıya gəlmiş və M.Ə.Rəsulzadəni həbsdən azad edərək Moskvaya aparmışdır. Rəsulzadəyə müxtəlif vəzifələr təklif olunsada o, bunların heç birini qəbul etməmiş, ezamiyyət adı ilə Sankt-Peterburqa gəlmiş, ordan Finlandiyaya, buradan isə Fransaya, sonra Almaniyanın Berlin şəhərinə və nəhayət qərara aldığı kimi Türkiyəyə gəlmişdir. 1922 – ci ilin oktyabr və noyabr ayında artıq Türkiyədə - İstanbul qərar tutmuş [4], və fəaliyyətə başlamışdır. Burada yaratdığı dərnəklər, mətbuat nümunələri ilə yanaşı onun

1923 – cü il, 26 sentyabrda “Yeni Qafqaziya” jurnalını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu Azərbaycan mühacirət mətbuatının ilk qaranquşu idi. Bu jurnalda çap olunan məqalələrdə Qafqaz xalqlarının əməkdaşlığı, erməni millətçilərinin, rus bolşeviklərinin törətdiyi vəhşiliklərdən, həmyerlilərimizin çəkdiyi əzab-əziyyətdən, Azərbaycanlıların yaşadığı mühacir həyatından bəhs edilirdi. Cümhuriyyət dövründə Avropanın müxtəlif ölkələrinə, o cümlədən Almaniyaya göndərilmiş Azərbaycanlı tələbələrin Cümhuriyyətin süqutundan sonra keçirdikləri sarsıntılar, təhsillərini başa vura bilməmələri, geri döənən tələbələrin üzləşdikləri çətinliklər, onların bolşevik dövləti agentləri tərəfindən təqibləri və digər üzləşdikləri məhrumiyyətlər haqqında olan yazılar bu jurnalda ürək ağrısı ilə çap olunmuşdur.

Lakin M.Rəsulzadənin və ətrafında olan müsəvat missionerlərinin Türkiyədəki fəaliyyəti SSRİ dövlətinə heç cür rahatlıq vermirdi. Stalinin göstərişi ilə 1931 – ci ildə Ankarada Türkiyə Xarici İşlər naziri T. Rüşdü ilə SSRİ Xarici İşlər naziri Livinov arasında imzalanan müqaviləyə əsasən Türkiyə dövləti fəal mühacirləri ölkəsindən getməyə məcbur edir və SSRİ əleyhinə təbliğata imkan vermir. Avropaya getməzdən əvvəl, M.Ə. Rəsulzadə Atatürkün iqamətgahında onunla görüşür, görüşdə Atatürk Məmməd Əmin Rəsulzadəyə müraciət edərək deyir: “Əmin bəy, mən səndən bir neçə yaş böyük olsam da, ancaq bayrağı, türk xalqının azadlıq bayrağını sən qaldırdın və dedin: “Bir kərə qalxan bayraq, bir daha enməz!” Ancaq mən bu bayrağı tutdum və öz türk xalqımın üzərində dalğalandırdım!” Sən dedin: “Bu bayraq enməyəcək”. Belə də olacaq!”[1]. M.Ə.Rəsulzadə isə bunun cavabında bildirir ki, türk dünyasının azadlıq bayrağı ikidir. Biri Atatürkün əlindədir, ikincisinə isə o, Məmmədəmin Rəsulzadə söykənmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşları Türkiyəni tərk edərək Almaniyaya, sonra Polşaya gəlmişlər. Polşada yaşasa da Almaniyanın mətbuat orqanlarından fəal istifadə etmiş və 1932 – ci ildə, 10 yanvarda Almaniyada, Berlin şəhərində “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirmişdir. 1934 – cü ilin noyabr ayında isə Almaniyada onun redaktorluğu ilə “Qurtuluş” jurnalı işıq üzü görmüşdür, 1936-cı ildə yenə həmin Berlin şəhərində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını Türkiyə türkcəsində, Parisdə isə rusca çap etdirmiş, 1937-ci il 21 mayda “Azərbaycan problemi” mövzusunda 200-ə qədər şəxsin iştirak etdiyi Berlinin Humbold ali məktəbinin klubunda maraqlı çıxış etmişdir. Tədbirdə müxtəlif nazirliklərin, müəssisə, elm və mətbuat sahəsinin təmsilçiləri iştirak etmişdir [4]. 1937-ci ildə Almaniyada alman dilində “Azərbaycan problemi” kitabını çap etdirmişdir. 1937-ci il 2-22 may tarixlərində Almaniyanın Berlin şəhərində olan M.Ə.Rəsulzadə “Almaniyanın Nasional Sosialist Fəhlə Partiyası”nın xarici siyasət idarəsinin, Almaniya Təbliğat Nazirliyinin yüksək vəzifəli məmurları ilə görüşmüşdür. Görüşlərdə M.Ə.Rə-

sulzadə müəyyən etmişdir ki, bu dairələr Sovetlər Birliyinin milli problemləri ilə çox ciddi maraqlanırdı [4].

Yuxarıda yazdığımız kimi Azərbaycanlı mühacirlərin Almaniyaya üz tutması müxtəlif dövrləri əhatə etmişdir. Bu dövrlərdən xüsusilə 1941-1945 ci illərdə keçmiş Sovetlər Birliyi ilə Almaniya arasında baş verən İkinci Dünya müharibəsini qeyd etməliyik. Hələ müharibənin ilk illərində çoxsaylı Azərbaycanlı əsirlər Almaniyaya aparılmışdır. Əsirlərin milli mənsubiyyətinə görə ayrılması, onlara işgəncə verilməsi, SSRİ-yə qarşı vuruşmağa məcbur edilməsi, cəsusluq və digər təkliflər olmuşdur. O zaman Almaniyaya tərəfinə keçən Azərbaycanlı əsirlərin sayı 150 minə yaxın olmuşdur [1].

Həmin illər M.Ə.Rəsulzadə Buxarestdə yaşasa da Azərbaycanlı əsirlərin xilasına çalışırdı. Almaniya hakimiyyət dairələri ilə danışıqlar aparır, “Azərbaycan Milli Komitəsi”-ni yaradaraq, Azərbaycanın Milli haqlarını qorumaq uğrunda mübarizə aparırdı. Elə həmin dövrdə yaratdığı “Azərbaycan Milli Komissiyası” Almaniyada olan Azərbaycanlı əsirlərin hüququnu qorumaq üçün fəaliyyət göstərirdi. M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı “Milli Azərbaycan Komitəsi” (1943) Almaniya hökuməti təmsilçiləri tərəfindən elə də rəğbət ilə qarşılanmamışdı. Bu dövrdə öz ölkəsinin müstəqilliyi, Almaniyada yaşayan mühacirlərin hüququnun müdafiəsi tək Azərbaycanlıların deyil, digər Qafqaz xalqlarının da arzusu idi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “1943 – cü ildir. İkinci Cahan hərbi əsnasında Alman Xariciyyə Nazirliyindən Fon Surenburqin, (sonradan Hitlerə yapılan sui qəsd işi ilə edam edilən) dəvəti üzərinə Berlində idim. Milli Azərbaycan komitəsi təşəkkül etmişdi. Bu komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını Alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdi”[3].

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Azərbaycan komitəsi bu proqramla mübarizə aparırdı: “Azərbaycan Milli haqlarını qorumaq, vətənin xilasını ilə istiqlalı üçün mübarizə etmək, Qafqazıyalı millətin dostluqları və siyasətçə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniyaya ilə sıxı surətdə iş birliyi təmin etmək”[3]. Lakin qeyd etməliyik ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu dövrdə apardığı mücadilələr Azərbaycanlı əsirlərin yəhudilər ilə birlikdə soyqırımına məruz qalmasına qarşı apardığı siyasi qarşıdurmalar və səylər, Azərbaycanlı əsirlərin müdafiəsi üçün yaratdığı “Azərbaycan Milli Komissiyası”, keçmiş SSRİ rəhbərliyi tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Əlbəttə ikili standartlar Azərbaycan və Azərbaycanlılara qarşı həmişə mövcud olmuşdur, bu gündə mövcud olaraq qalmaqdadır. Həmin illərdə tariximizi saxtalaşdırmağa cəhd edənlər, M.Ə.Rəsulzadəni hitlerçilərlə əməkdaşlıq etməkdə ittiham etmişlər. Onun müharibə zamanı A.Hitler ilə görüşərək Azərbaycanlı hərbi əsirlərin həyatı ilə maraqlanması, onların aqibəti, soyqırımdan xilasını, müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanlı legion üzvlərinin taleyinə biganə qalmaması, onlara dəstək olması və bununla əlaqədar həqiqətlərin, onların doğru şərhinin

dünyaya çatdırılması, heç şübhəsiz ki, müasir tarixşünaslıqda yetərincə qeyd edilmişdir.

Professor M.Əmrəhov, Rəfiylinin, A. Hitlerlə M.Ə.Rəsulzadənin görüşü haqqındakı yazısına istinadən A.Hitlerlə M.Ə.Rəsulzadə arasında gedən dialoqdan nümunə gətirir. Bu dialoqdan məlum olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanlı əsirlərin SSRİ-ə qarşı vuruşmasının əsas səbəbini Rus bolşevizminə zərbə olduğunu söyləmişdir. A.Hitlerin onu güneyli-qüzeyli bütöv Azərbaycanın və tamam Qafqazın baş canişini təyin edəcəyini eşidən M.Ə.Rəsulzadə, ona cavabında belə demişdir: “Razıyam, cənab kansler, bir şərtim var, gərək Almaniya mənim bütöv Azərbaycanımın dövlət müstəqilliyini tanısin, suverenliyimizə hörmətlə yanaşsın.” Cavab Hitleri qəzəbləndirsə də, “mən Sizə geniş fəaliyyət dairəsi bağışlayıram, bir də düşünün.” - demişdir. M.Ə.Rəsulzadə: “Mən də Sizin kimi vətənimin azadlığı və istiqlal arzusunu əsas tuturam. Musavat, bütöv Azərbaycan Sizin Almanıyanın etibarlı müttəfiqi olacaqdır” [Rəfiyli, 1992-2002].

Fünerin hiddətinə səbəb olan belə cavabı yaqın ki, o, heç vaxt və heç kəsdən eşitməmişdi [1]. M.Ə.Rəsulzadə A.Hitlerə qəti şəkildə bildirmişdi ki, Azərbaycan heç vaxt Alman tabeliyində müstəqil ola bilməz. Onun bu ideologiyası əlbəttə Alman hökumətini qane edə bilməzdi və ona görə də o, 1943 –cü ilin noyabrında “qeyri-qənaətbəxş” işinə görə almanlar tərəfindən “Azərbaycan Milli Komitəsi”nin rəhbərliyindən uzaqlaşdırıldı və Buxarestə qayıtmışdır. Buxarestdə yaşamasına rəğmən 1947-ci ildə, Münxendə 30 səhifəlik “Azərbaycan tarixi” kitabını çap etdirdi, Azərbaycan – Türkiyə cəmiyyətini yaratdı və bu cəmiyyət vasitəsi ilə Azərbaycanlıların Almaniyadan Türkiyəyə getməsinə təmin etdi. Dostları, (başda Həmdullah Sübhi Tanrı Övər olmaqla) onun Türkiyəyə qayıtması üçün xariciyyətə vəkili ilə görüşüb danışdılar. Türkiyə prezidenti İsmət İnönünün sərəncamı ilə Türkiyəyə qayıtmasına icazə ala bildilər [4].

1951 – ci ildə, 18 yanvarda ABŞ dövlətinin dəstəyi ilə “SSRİ xalqlarının azadlığı uğrunda Amerika Komitəsi” yaradılır və Rəsulzadə İtaliyaya və Almaniyaya dəvət olunur, əməkdaşlığa çağırılır [4].

1951 – ci il Münxendə “Amerika komitəsi”nin təşkilatçılığı ilə M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi “Azərbaycan Milli Mərkəzi” Məhəmməd Kəngərlinin təmsalında tədbirdə təmsil olunur [4].

1952-ci il, 11-16 dekabr tarixlərində Münxendə “Ümumqafqaz konfransı” keçirilir və Rəsulzadə burada iştirak edir. 1953-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə “Amerika komitəsi”nin dəvəti ilə Almaniyaya gedir. Azərbaycan istiqlalının 35 illiyi münasibəti ilə Amerikanın səsi radiosunda çıxış edir və səsi vala yazılaraq ona bağışlanır [4].

İyirmi iki ildən artıq bir müddətdə mühacir həyatı yaşayan M.Ə.Rəsulzadə öz xalqının, millətinin azadlığını, dövlətinin müstəqilliyini uca

tutmuşdur. O, A. Hitlerin özünə belə Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən üstün tutduğunu deməkdən çəkinməmişdir. Onu nə Hitler, nə də Stalinin “geniş fəaliyyət dairəsi” təklifləri maraqlandırmamışdır. Mühacir həyatı yaşadığı bütün ölkələrdə onun bir məqsədi, bir qayəsi olmuşdur: - Azərbaycanın müstəqilliyi!

M.Ə.Rəsulzadə müxtəlif illərdə Almaniyada keçirdiyi mühacir həyatında, xüsusilə müharibə və müharibədən sonrakı illərdə azərbaycanlı əsirlərin xilasını üçün çalışdığını yuxarıda qeyd etmişdir. Xüsusən azərbaycanlı əsirlərin xilasına yol açan “Milli Azərbaycan Komitəsi”nin yaradılması, onları çox sevindirmişdir. O zaman Azərbaycan legionerlərinə başçılıq edənlərdən mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginski, M.Ə.Rəsulzadəyə aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərmişdi: “Mərhəbə, çox möhtərəm Məmməd Əmin! Əziz yurdumuz Azərbaycanın yorulmaz hürriyyət mücahidi olan sizi cəbhədəki bütün əsgərlərimiz adından salamlayıram.”

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan M.Rəsulzadə demək olar ki, bütün şüurlu həyatını Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə, azərbaycan xalqının azadlığına həsr etmişdir və Almaniyada zaman-zaman mühacir həyatı yaşadığı dövrlərdə də bu amal uğrunda mübarizə aparmışdır. Mühacir həyatı yaşadığı ölkələrdə, o cümlədən Almaniyada yaratdığı mətbuat orqanları, komitələr, konfranslarda olan bütün çağırış və çıxışları ilə o, azərbaycançılıq ruhunu daima yaşatmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əmrahov. M. – “Azərbaycan legionerləri: Saxtalaşdırılmış tarix və reallıqlar” – Bakı, 2023, 21 səh.
2. Quliyev. Г. «Azərbaycanın mühacir ədəbiyyatı»- BSU, 2001, 100 səh.
3. Yaqublu. N. – “Azərbaycan legionerləri” – Çıraq, 2005, 22 səh.
4. Yaqublu. N. – “Məmmədəmin Rəsulzadə” - AVCIXA, 2014, 103 səh.